

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
НИЙДЕ УНИВЕРСИТЕТІ
М.АҚМУЛЛА АТЫНДАҒЫ БАШҚҰРТ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ТҮРКІ ӘЛЕМІ

**II ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ
ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ**
**II. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU**
**II INTERNATIONAL RESEARCH
SYMPOSIUM ON THE TURKIC WORLD**

Қазақстан / Алматы
20-22 мамыр, 2015

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
НИҒДЕ УНИВЕРСИТЕТІ
М.АҚМУЛЛА АТЫНДАҒЫ БАШҚҰРТ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

**II ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ
ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

II ТОМ

20-22 мамыр

**KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
NIGDE UNIVERSITY
M.AKMULLA BASHKURT DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITESI**

**II. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ KİTABI**

SİLT II

20-22 Mayıs

**KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
NIGDE UNIVERSITY
BASHKIR STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED AFTER M.AKMULLA**

**MATERIALS OF
THE SECOND INTERNATIONAL RESEARCH
SYMPOSIUM ON THE TURKIC WORLD**

VOLUME II

20-22 May

Алматы, 2015

мектеп ісі, яки, білім беру мен педагогика ғылымының, этнопедагогика, этнопсихология салаларының дамуымен тығыз бірлікте жүзеге асуда. Осындай көне түркі әлемінен бастау алған тарихымыздың жеңісі мен жемісі ретінде ата-бабамыздан мұра ретінде жеткен сан ғасырлық тәжірибесі – *дәстүрлі педагогикалық мәдениет* негізінде келешек ұрпағымызға тәлім-тәрби берудегі бүгінгі жүзеге асып жатқан игілікті істеріміз болашақта да өз жалғасын таба беретініне сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж.М., Құлсариева А.Т. Мәдениеттану. – Алматы: Қаржы-қаражат, 2003. – 408 б.
2. Әбдікәдімұлы Ә. Қазақстан тарихы. – Алматы: РБК. 1997. – 403 б.
3. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: I том. /Құраст. Қ.Б.Жарықбаев, С.Қ.Қалиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 320 б.
4. Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті: Көмекші оқу құралы. 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 68 б.
5. Қани М. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
6. Қазақ халқының ұлттық мәдениеті. – Алматы: РБК. 1997. – 403 б.
7. Нысанбаев Ә. Қазақстан. Демократия. Рухани жанару. – Алматы, 1999. – 136 б.
8. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. 5 том. – Алматы, 2003. – 719 б.
9. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1995. – 197 б.
10. Мизиев И.М. История Балкарии и Карачая с древнейших времен до походов Тимура. – Нальчик, 1996. – 290 с.
11. Қазақстан тарихы. Төрт томдық. I том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б.
12. Әбдікәдімұлы Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін). Оқу құралы. – Алматы: РБК. 1997. – 402 б.

ЕРТЕГІ ПОЭТИКАСЫ

П. Т. ӘУЕСБАЕВА*

ABSTRACT: This article discusses some of the laws of the poetics of the genre tale. These patterns, depending on the characteristics of the individual narrators, can be modified, and it is characteristic for each genre. This can be seen by comparing the features of different narrative tales. In this article we research about the general laws inherent in the poetics of the fantastic genre.

Common to fairy tales Turkic peoples motives arise from the typological properties of the customs and traditions of ancient times and modern times. The rich heritage of many fabulous people of the world on a level with the Turkic retained motifs which can be traced different ancient family relationships and it was the motive of plots of many tales of the Turkic people.

In the process of mutual influence and borrowing of ancient motifs and themes are developed, enriched, and trends that exist in other nations join in the local laws of the poetics of fairy tales, and acquire original flavor.

In conclusion, we want to say that the typological similarities in the tales of the Turkic peoples can fully explore how fabulous view or motive and poetic element, or as a system of image. In this article, we considered only a few aspects of these issues.

Key Words: Tale, plot, motiv, poetics, typological properties.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются некоторые закономерности поэтики жанра сказки. Эти закономерности, в зависимости от особенностей индивидуальности сказителей, могут видоизменяться, причем это характерно для каждому жанру. В этом можно убедиться сравнивая сюжетные особенности разных сказок. В этой статье речь идет об общих закономерностях свойственных поэтике сказочного жанра.

Так же рассматриваются основные моменты, раскрывающие типологическое сходство сказок тюркских народов. Общие для сказок тюркских народов мотивы возникают из типологических

* Әуесбаева Пәкизат Теңізбайқызы* филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан Республикасы

свойств обычаев и т
народов мира на р
семейные отношени

В процессе в
обогащаются, а тен
поэтики сказок, и п

В заключени
всесторонне изучит
образов. В данной с

Ключевые с

Халық проза
Көркемдік деңгей
құрылымының өзг
ерекше белгілері
«Әрине көп ел ерт
құрылыста, оның
басқа» [1, 239] – д

Түркі халық
қоғамдық, мәдени
болса, қазақ ерте
байланысты орта
салыстыру мақсат

Мәселен е
халықтарына ған
ғылымында бұл
тұрғыда орыс фол

П.А.Гринц
дәстүр негізінд
формулалықтың
формулалары»,
қызметінің де әр

Ал белгілі
поэтикалық шы
тұжырымдаса, Г
(в оценочной си
деп пікір қорыта

Осы ойла
қысқаша тілдік
тіркестердің ен
бір жол, молыра

Ертегілер
қайталанып кел
Алып қара құс
самұрық екен.
алып кетеді еке

Қонысым
шыр-шыр еткен
Самұрық
адам басы Тес

– Ей а
жерді адам бас
Оған Ер

– Мен :
ойлаған жоқпы

свойств обычаев и традиций древних времен и современности. Богатое сказочное наследие многих народов мира наравне с тюркскими сохранило мотивы, где прослеживаются различные древние семейные отношения и это послужило мотивом сюжетов многих сказок тюркского народа.

В процессе взаимовлияния и заимствования древние мотивы и сюжеты получают развитие, обогащаются, а тенденции, существующие у других народов вливаются в местные закономерности поэтики сказок, и приобретают оригинальный колорит.

В заключение хотим сказать, что типологические сходства в сказках тюркских народов можно всесторонне изучить как сказочный вид или мотив и поэтический элемент, или же как систему образов. В данной статье мы затронули лишь некоторые аспекты этих вопросов.

Ключевые слова: сказка, сюжет, мотив, поэтика, типологическое сходство.

Халық прозасының ең көркем жанры болып саналатын ертегінің поэтикасы аса күрделі. Көркемдік деңгейіне дейін түрлі даму жолдарынан өткен жанрдың тілі мен композициялық құрылымының өзге халықтар ертегілерімен ортақ тұстары да, сондай қазақ ертегісінің өзіне ғана тән ерекше белгілері де аз емес. Бұл жөнінде қазақ ертегілерін жете зерттеген ғалым С.Қасқабасов: «Әрине көп ел ертегісінің композициялық ұқсастығы мүлде бірдей деуге болмайды. Ұқсастық жалпы құрылыста, оның бөлшектерінде. Ал бөлшектің ішкі құрылысы мен мазмұны әр халық ертегісінде әр басқа» [1, 239] – дейді.

Түркі халықтары ертегілерінің поэтикалық бітімінің өзінде олардың басынан кешірген тарихи-қоғамдық, мәдени-көркем жолдарының әркелкілігіне байланысты да ерекшеліктер байқалады. Олай болса, қазақ ертегілерінің поэтикасын әңгіме еткенде ең алдымен, оның ішкі жанрлық болмысына байланысты ортақ жайттарды айқындап, сонан кейінгі кезекте өзге халықтар ертегілерімен салыстыру мақсат етіледі.

Мәселен ертегі поэтикасындағы тілдік, тақырыптық қайталаулар (формулалық) - түркі халықтарына ғана емес, дүние жүзі халықтарының көпшілігіне ортақ. Қазақ фольклортану ғылымында бұл мәселе эпосқа қатысты сөз болғаны болмаса жан-жақты қарастырылмаған. Бұл тұрғыда орыс фольклортану ғылымында бірқатар ой-тұжырымдар сараланған.

П.А.Гринцер [2] әлемге әйгілі жазбаша тараған атакты эпостардың өзі әуел баста фольклорлық дәстүр негізінде пайда болғандығын тұжырымдап, «Махабхарата» мен «Рамаянадағы» формулалықтың бірнеше сипатын ажыратқан. Оларды «Атрибуттық формулалар», «баяндау формулалары», «көмекші формулалар», «төл сөздік формулалар т.б.» деп бұлардың атқаратын қызметінің де әрқилылығына көңіл бөлген.

Ал белгілі ғалым С.Д.Серебряный: «Формулалықтың пайда болуының бастапқы себептері поэтикалық шығармалардың ауызша өмір сүру ерекшеліктеріне барып тіреледі» [3], - деп тұжырымдаса, Г.Н.Мальцев: «Общие места» формулы различного рода - это положительный фактор (в оценочной системе) канонических художественных системах на протяжении тысячелетий», [4] – деп пікір қорытады.

Осы ойларды эпосқа қатысты тереңдете тексерген Р.Бердібай. Формулалықтың бір тобы – қысқаша тілдік тіркестер, тұрақты эпитеттер мен тенеулер. Эпостардағы ауыспалы сөздер мен тіркестердің енді бір парасы қайталанып келетін жолдар. Бұл үлгідегі формула қайталаулардың кемі бір жол, молырағы бірнеше жолға ұласатындығын айтады, [5.124-127] – деп түйіндейді.

Ертегілердің ішінде қиял-ғажайып ертегілері мен батырлық ертегілер сюжетінде ортақ қайталанып келетін Самұрық пен батырдың кездесу эпизоды, ол бірде Самұрық құс, Семір құс, Алып кара құс бейнесінде сипатталады. Мысалы, «Ертөстік» ертегісінде: «Бұл дәу кара құс – самұрық екен. Самұрықтың үлкендігі сондай, жайып жібергенде бір қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді екен.

Қонысымен самұрық бәйтеректің түбіндегі Ер Төстікті бұруге тап береді, бірақ балапандары шыр-шыр еткен соң тоқтайды.

Самұрықтың екі басы бар екен: бір басы адамдікіндей, бір басы құстыкіндей екен. Самұрықтың адам басы Төстікке тіл қатады:

– Ей адам, бұл жерге не жұмыспен келдің? Менің балапандарымды аулай келдің бе? Бұл жерді адам басқан емес, бұл – менің мекенім, – дейді.

Оған Ер Төстік:

– Мен жер үстінің Ер Төстігі едім, сенің мекеніңе адасып келдім, балапандарыңа қастық ойлаған жоқпын, ана жатқан айдаһардан айырып алдым. Нанбасаң, өздерінен сұра, – дейді.

Балапандар Ер Төстіктің көрсеткен жақсылығын жасырмай айтып береді. Сол арада алып қара құс Ер Төстіктің аяғына жығылып, онымен айырылмас дос болады.

Алып қара құс жылына бір-ақ балапандайды екен. Содан кейін балапандарына жем іздеп алысқа кетіп, бір айда бір-ақ қайтуға мұршасы келіп жүреді екен. Алып қара құстың сол кеткенін аңдып жүріп, сол маңдағы бір айдаһар жыл сайын балапандарын жеп кетеді екен. Алып қара құс содан запы болып, қайтқанда осылай жылап қайтады екен.

Бағанағы дауыл – асығып ұшқанда алып құстың қанатынан тұрған жел екен, жаңбыр – соның жылаған көзінің жасы екен. Өзі жем іздеген сапарынан қайтқанда балапандарын аман көргені осы жолы-ақ екен.

Алып қара құс Ер Төстікпен дос болған соң: «Не қалайсың?» – деп сұрайды.

Ер Төстік басынан кешкен әңгімесінің бәрін айта келіп, адасып жүргенін, енді жер үстіне шыққысы келетінін айтады» [6, 22].

Ал қиял-ғажайып ертегілеріндегі Самұрықтың кейіпкермен кездесу сәті (Аюалпан, Суды салпаң, Тауды талпаң) сәл өзгеріске түскен күйде сипатталады.

Сол балапан жейтін құсты Аюалпан өлтіреді шокпарымен ұрып. Ағаштың басына қараса, үш балапан:

– Келіңіз, жақсылыққа жақсылық, бізді жейтін ажалдан алып қалдыңыз. Енді қандай арманың бар? Біздің анамыз келеді, соған біз айтамыз. Біздің шешеміз қайда барсаң да бір сәтте жеткізеді. Ол келгенше менің қанатымның астына жата тұрғын, бірақ менің шешем келгенде, аспаннан жел тұрады, қар, бұршақ, жаңбыр жауады, қатты дауыл болады, содан қорықпағын, – деп айтады үлкені. Балапанының бірінен кейін біреуі: «Бұршақ болып жауған – құмалағы, қаны – көзінің жасы «балапанымды жеп қойды ма» деп келе жатқанда жылағаны, жел – екпіні, қар – қақырығы, – деп солай айтады. Үшінші біреуі былай дейді:

– Шешем келгенде «адамзаттың ісі шығады ғой» деп айтады. Онда сен қорықпа, – дейді. Соның арасында сол айтқанның бәрі болды. Бір түйедей құс ағашқа келіп қона кетті дейді. Соның арасында Аюалпанды жұтып жіберіп еді балапандары:

– Таста, қабас, таста! – деп, кейін «таста» дегенде аузынан жұтып, көтінен туды дейді. Сонда: – Сен неғып жүрген адамсың? – деп сұрайды Аюалпаннан. Сонда Аюалпан: – Мен жердің үстіне шығатын адам едім. Мен келе жатсам, сіздің балапандарыңызды бірдеме жемек болған екен, мен көріп, ол нәрсені ұрып өлтірдім, енді мені жер бетіне шығарсаңыз екен, – деп сұрайды [6, 132-133]. Ал, «Аю дәу» ертегісіндегі «Семір құс» қызметі де осы мазмұндас. Қай ертегіде де Самұрық құстың кейіпкерге көмегі - ең үлкен қауіптен құтқару, екі түрлі әлемнің аралығындағы қысылтаяң сәттен шығару. Ертегі поэтикасындағы тұтас эпизодтар мен жекелеген тұрақты сөз тіркестеріне дейін өзіндік семантикасы бар. Онда жанрдың ғасырлар бойғы даму жолындағы іздері танылады.

«Айтушылар мен тыңдаушылардың баяндалып отырған оқиғалар мен батырлардың іс-әрекетін ашық және тура бағалайтындығына сай көркемдік бейнелеу құралдары пайда болады. Сөйтіп, қай батырды болмасын, қай сұлу қызды болмасын бейнелейтін «универсалды» эпитеттер, тенеулер, формулалық сипаттаулар пайда болады» [1, 91].

Ертегідегі халық идеалы қаһарманды бейнелеп, оның эстетикалық функциясын күшейтетін көркемдік әдістердің ішіндегі тұрақты әрі кең тараған әдіс – әсірелеу.

Ф.М.Селиванов гиперболаны салыстырмалы гипербола (относительная гипербола) және көркем-реалды (художественно-реальная гипербола) деп бөледі [7].

Ал С.Г.Лазутиннің тұжырымынша: «Гипербола – кең масштабтағы маңызды оқиғаға сипаттама бергенде және батырлардың монументалды образын жасауда жиі қолданылатын көркемдік тәсіл» [8].

Мәселен: «Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті, алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті, алты жылда жігіт болыпты. Сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шынырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып шығара беріпті».

Немесе «Желім батыр бір күнде бір жасқа, екі күнде екі жасқа, он күнде онға келеді» деген сияқты бас кейіпкерлер бейнесіндегі әсірелеулер ертегі бастамасында-ақ үлкен мән атқарады. «Өйткені әсірелеу - жалпы фольклордың жанрлық төркінінен туып, қарапайым мен керемет нәрселердің, шалқыған қиял мен тіршілік жайттардың аралас келуін байқататын көркемдік әдіс» [1, 251].

«Әсірелей көрсетілген батырлық күш - қаһарманға оның жауларымен шайқасқанда да қажет», [9, 66.] – дейтін ғалым пікірін қиял-ғажайып ертегілері мен батырлық ертегілердің кейіпкерлерінің іс-әрекетінен байқаймыз.

«Үш күн басы қанға бас көзді диюдің неше түрлі зұ ұйықтап, әбд

Немесе тұтқынындағ төртеу болып Сол жеті күн көріп тегін е үйге тығылып

«Сол ж бұқара хал көмекшілерін

Мәселе «Құлы

Аттың түсі Керкұла құс Керкұланы к қуып жетіп,

Ал «Ер болады, жүр аттайды, жы негізгі кейіг әнбиеден ба кейіпкердің

Темір

Темір

Мойны

Биті т

Сонда қолданылад

«Дауы

Жанб

Бір ка

Немес

жалмауызда сипатталад

Ертег

мәні зор.

хайуанатта

көрсетуге к

аң мен құст

Акад

мифтен қол

адам мінез

мәні басым

Ертег

байланыст

Көпшілік э

дүниенің п

көптеген е

алуан сип

қарлығашт

«Үш күн, үш түн алысып, ақырында әлсіреген жалғыз көзді дәу өкіріп барып жығылады. Үсті-ағы қанға боялған, есінен айырылған диюді байлап, сарай ішіндегі зынданға әкеп тастайды. Жалғыз көзді диюдің жеңілуіне екінші себеп, қырық күн, қырық түн ұйқы көрмей, тамақ ішпей, ел шауып, қаша түрлі зұлымдық істеп, сарайына әбден әлсіреп келеді екен. Ол сарайына келген соң, қырық күн ұйықтап, әбден әлденіп, қайтадан жорыққа шығып отырған» [5].

Немесе, «Дәуді оятып, алысып, алпыс күнде өлтіреді. Үш қызды үш батыр алады. Дәудің қызындағы қыздар үшеуі де сұлу, ақылды болады. Құрмерген еліне қайтпақ болады, екі жолдасы ертеу болып елдеріне қайтады. Құрмерген жеті күн ұйықтап, жеті күн ұйықтамай жүретін болады. Жеті күн ұйықтаған мезгілде жалмауыз кемпір – дәудің шешесі келіп, қызды, қыздың байын тегіп тегін емес екенін біліп, қызды алдап «бұның жаны қай жерінде, соны сұра» дейді де кемпір қызы тығылып жатады» [6, 238].

«Сол жерде үш күн, үш түн алысты». Кейіпкердің осындай алып күшті дұшпандарын жеңуі - бұл халықтың қорғанышы боларлық батыр туралы арманының сәулесі. Кейіпкердің көмекшілерінің ішінде әсірелей көрсетілетіні – ат пен алып құс образдары.

Мәселен «Кендебайдың Керқұласы» былайша сипатталады.

«Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдын ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керқұла болыпты. Кендебай Керқұланы үйретіп мініп, түн қатып жүріп, аң аулапты. Керқұла қуса жетіп, қаша құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты. Кендебай Керқұланы құстай ұшырып, алты қырдың ар жағынан қаша жөнелген құланды көзді ашып-жұмғанша құс жетіп, құйрығынан ұстайтын болыпты» [6, 31].

Ал «Еркем Айдардың» тұлпары «Қотыр күрең тайды барып ұстай алады, ұстаған екен, құнан болады, жүгендеген екен, дөнен болады, ерттеп мінген екен, бесті ат болады. Айшылық жерді алты аттайды, жылшылық жерді жеті аттайды» [6, 84]. Әсірелеу әдісі ертегідегі оқиғаның әсерін күшейтіп, кейіпкердің табиғатын даралауға қызмет етеді. Мәселен, баласыздық зарын шегіп, әулие-әбден бала тілеп, ел қыдырған Әлібек әке-шешесінің халін әсірелей көрсету арқылы болашақ кейіпкердің тұлғасынан хабардар етеді.

Темір таяқ тебен инедей,
Темір етік теңгедей болып,
Мойны ырғайдай,
Биті торғайдай болады [6, 72].

Сондай-ақ Самұрық құсқа қатысты әсірелеулер көптеген ертегілер сюжетінде бір типте қолданылады.

«Дауыл – құстың канатының желі.

Жаңбыр – жылаған көз жасы.

Бір канатының өзінің бір айлық жерді алып кетуі».

Немесе, Жалмауыз кемпір туралы: «жүз бес жасқа келген бір мыстан -жер жүзіндегі жалмауыздардың бәрін де, барса қайтпас жолдардың құпиясын да білетін сиқыр иесі» - деп сипатталады.

Ертегінің бір жанрлық түрінің іштей саралануына оның эпикалық ерекшеліктеріндегі өзгерістің мәні зор. Бұрынғы хайуанаттар жайлы мифтік әңгімелер тотемистік түсініктерге негізделсе, хайуанаттар жайлы көркем ертегіде қиял тұспалдау мағынасында әлеуметтік-таптық мүдделерді көрсетуге қызмет етеді. Яғни «жануарлар жайындағы классикалық ертегілерде әңгіме шын мәніндегі аң мен құстар жайында емес, адамдар жайлы болады» [1, 189].

Академик С.Қасқабасов хайуанаттар туралы ертегілерді 1) этиологиялық ертегілер - яғни, мифтен қол үзбеген хайуанаттар әрекетін ерекше түсіндіретін ертегілер. 2) аллегориялы формадағы адам мінезін хайуанаттар арқылы беретін ертегілер. 3) Мысал ертегілер (апологтар), көбіне кітаби мәні басым ертегілер деп бөледі.

Ертегілердегі хайуанаттар образының бейнеленуі де жанрлық даму өзгешеліктеріне байланысты әрқилы көрінеді. Мәселен «Құс» образының өзі арнайы қарастыруды қажет етеді. Көпшілік жағдайда ертегі кейіпкерін қиындықтан құтқаратын Самұрық құс (кейде Семір құс) екі дүниенің шекарасы бәйтеректі мекендейді. Самұрық құсқа байланысты эпизодтар, «ортақ жерлер» көптеген ертегілерде негізінен бірдей қайталанатын. Ал аққу жайындағы тотемдік түсініктердің әр алуан сипатын түрлі жанрлық түрлерден кездестіруге болады. Кей жағдайда аққудан гөрі қарлығаштың көмекшілік, жебеушілік мәні басым көрінеді. Мәселен, «Қарабатыр» ертегісінде

тұтқындағы кейіпкерге қайырылмаған қарға, сауысқан, тырна, қаздармен бірге аққу да мейірімсіз сипатта көрінеді. Барлық құстардан қайырымдысы қарлығаш болып, батырдың хабарын еліне жеткізіп, жаудан құтылуына себепкер болады.

«Қарлығаш ұшып олай кетті, бұлай кетті ақырында кимады баланың тізесіне келіп қонды. Бала ойлады: «Әкем тұмарымды көріп таныса да қай елде екенімді біле алмас, бұған бір белгі салайын», – деп, өзінің қолын пышақпен шаншып қанатты да, қанымен тұмар үстіне жаудың таңбасын салды. Сөйтіп, тұмарды қарлығаштың мойнына байлап, елінің, әке-шешесінің, жалғыз қарындасының барлығын айтып, ұшырып қоя берді.

Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспарымен, асқар-асқар таулармен, айдын шалқар көлдермен, батпақты лай шөлдермен, түрлі-түрлі өрлермен, қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер төнсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім өтті, неше елді өтті, нақ отыз күн болғанда бір ауылға ол жетті «баланың айтқан ауылы осы ма» деп мезгелті... [6,152].

Уақыт пен кеңістік ұғымдарының дәстүрлі ұлттың сипаты да ертегілерде мол сақталған. Жанр мазмұнындағы уақыт пен кеңістік ұғымдарының түрлі сипаты ертегінің жанрлық тұрғыдан қалыптасу, өсу жолдарын да таныта алады.

Сюжеттік уақыттың негізгі өлшемдері – кейіпкердің іс-әрекетімен тығыз байланысты. Басталған іс-әрекет ертегінің өн бойында алға қарай жүріп отыратын уақытпен сипатталады. Ертегі кейіпкерінің басынан кешіретін түрлі оқиғаларымен, жолында кездесетін бөгеттермен күресіп жеңуі, бірінен соң бірі іске асып жатқан бір бағытта көрінеді.

Ертегілерге оқиға мерзімін ұзаққа созып (жолды, соғысты т.б.), бірақ оны тұрақты формулалық тіркестермен қысқарта баяндау, қиял-ғажайыпқа тізгін беру құбылысы тән.

Қиял-ғажайып ертегілерде тылсым күштермен күрес көбіне түнде өтеді. «Тұңғыық түн, айнала тастай қараңғы» деп баяндалатын хикаялық сипат - көне ертегілерге тән. Тек от жарығы жанындағы кейіпкер мен жалмауыз кемпір немесе жезтырнақ бейнесі арқылы оқиғаны коколатып, әсерін қалыңдата түседі. «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде биенің құлындап, ғажайып құлын тууы оқиғасы да түн мезгілінде өтеді.

– Бие құлындаған да жоқ, еш нәрсе болған да жоқ, – деп жауап береді.

Хан тағы да таң қалып отырғанда, Кендебай есіктен кіріп келіп:

– Дат, тақсыр! – дейді.

– Датың болса, айт! – дейді хан ақырып.

– Мен айтсам, бұлардың айтып отырғаны өтірік. Бұларға көрінбей, мен де күзеттім; Түн ортасы

кезінде екі балаңыз ұйықтап қалды. Таң алдында бие бір алтын құйрықты, құндыз жүнді құлын туды. Аспаннан бір бұлт түйіліп келді де, оны көтеріп ала жөнелді. Мен құйрықтан шап беріп ұстай алдым. Бұлтпен араласқан үлкен құс құлынды алып кетті де, құйрық менің қолымда қала берді, – дегенде, сөздің аяғын күтпей:

– Құйрық қайда? – деді хан.

– Таксыр, сабыр етіңіз. Мен алтын құйрықты пайда қылғым келсе, сізге айтпаймын ғой, міне, құйрық, – деп, Кендебай құйрықты қойнынан суырып алғанда, үйдің іші жап-жарық болып кетеді. Ханның балалары ұялып, жерге қарайды [6, 34].

Ертегілердегі мезгілдік өлшемдердің мәнін айқындау - аса қажет, әрі тың мәселе болып табылады. Ертегілердегі уақыт өлшемдері - кеңістік ұғымдарымен сабақтас. Бас қаһарманның жүріс-тұрысы мен іс-әрекетіне сәйкес кеңістік ұғымдарының түрлі кезеңдерге тән өзгерісі танылады.

Бас қаһарманның жолына табиғи орта: асау өзен, шөл дала кедергі бола алмайды. Өйткені «Табиғи ортаның кейіпкер үшін кедергі болмауы - ертегіге тиесілі ерекшелік. Кейіпкер қанша алысқа кетсе де оған бөгет жоқ. Оны бөгейтін тек әдейі жасалған қастандық» [10, 137].

Ертегілердің ішкі жанрлық түрлеріндегі мифтік ойлаудың сілемдері кеңістікті өзімдікі және өзгенікі деп бөліп, бір-біріне карама-қарсы қоядан көрінеді.

Әсіресе қиял-ғажайып ертегілерінде адамзаттық ұғымдарға карама-қарсы адамзаттық емес образдардың (дию, албасты, марту, жезтырнақ, шойынқұлақ, жалғыз көзді дәу) мекенінің жіктелісі айқындалады. Бас кейіпкердің қарсыласы көбіне жеті қабат жер астында, я болмаса мұхиттың жағасында мекен етеді. Ал аспан әлеміне қатысты ұғымдар алып «Бәйтерек», алып кара құс секілді символдық мәні бар ұғымдармен байланысты мазмұндалады да кейіпкердің жер үстіне шығуының себептері ретінде алынады.

Ертегілердегі кеңістік концепциясында ерте дәуірлердегі өлілер мен тірілер мекені туралы көне түсініктер кеңінен орын алады. Археолог ғалымдар дәлелдеуінше, адамзатты екіге бөліп қарау жоғарғы плеолитте пайда болған. Көне танымдар бойынша о дүниенің сипаты ғана емес, оның

өкілдерінің сипаты бұл дүниеге мүлде кереғар сипатта түсінілген. Бұған Ш.Уәлихановтың «жер асты адамдарының белдікті аяғына байлайтындығы» туралы пікірі куә [11, 480]. Яғни, басқа дүние өкілдерінің бәрі: тілі, киімі, дене құрылымы, әрекеті реалды адами өмірге кері түсінілді. Бұл – дүние жүзі халықтарының көпшілігіне ортақ түсінік.

Е.Тұрсынов «Якуттардың түсінігінде өлілер елінде, төменгі әлемде балықтардың аузы мойнында, көзі желкесінде болады» - дейді [12, 93]. Басқа әлем өкілдерін құбыжық түрінде көрсету түркі-моңғол халықтары ғана емес Европа халықтарына да ортақ жалмауыз кемпірдің адамға жат сипаты, албасты, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу образдары қиял-ғажайып (батырлары күреседі, зорға женеді), батырлық, новеллалық ертегілердің әрқайсысына тән өзгерісте көрінеді. Мәселен: «Субатыр жалт қараса, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез, аппак қудай шал кіріп келеді.

Әлгі шал келісімен-ақ, Субатырдан қазандағы етті сұрайды. Субатыр: «Бермеймін», – депті. Шал мырс етіп бір күліпті де, Субатырды бір аяғымен желкесінен басып тұрыпты да, етті сүйек-сағғымен сыпырып-сиырып жеп алып, жүре беріпті.

Үш батыр үш желмаяға мініп, бірден алып шалдың ізіне түсіп қуалапты. Қуа-қуа үш ай, үш күн дегенде шалдың бәйтеректі сүйреп, жердің бір жарығына індегенін көріпті. Әлгі жердің жарығынан үңіліп қараса, түпсіз шыңырау екен. Үшеуі «сен түс, сен түс», – деп недәуір тұрыпты. Ана екі батыр қорқып түспеген соң, Нанбатыр өзі түсіпті.

Қолына қылыш алып, беліне арқан байлап, жердің астына қарай сапар шегіпті. Екі батыр арқанға арқанды жалғай беріпті. Жүз қырық арқан жалғағанда жер түбіне зорға жетіпті. Жердің астына түссе, жер асты кесілген бір күмбез екен, күмбездің іші толған бойы бір қарыс, сақалы жеті қарыстар екен» [6,150].

О дүние туралы түсініктер кейіпкерлердің ең ақырғы ұзақ сапары әрі күрделі сынақ түрінде көрінеді. Ол жер асты, от дариясы, биік тау т.б. сипатта.

«Бір жерлерге келгенде ат тағы тоқтайды да Кендебайға: «Анау - жалыны аспанға шығып жатқан от дариясы. Сенің баратын жерің сол дарияның ар жағында. Қазір көзінді жұм. Мен «аш» дегенше ашпа. Көзінді ашсаң, екеуіміз де өлеміз», – дейді.

Кендебай көзін жұмады. Сонымен ұша береді, ұша береді. Бір кезде ең әуелі ыстық лепті, одан кейін ысылдаған желді сезді. Бір уақыт өткеннен кейін: «Аш көзінді!» – дейді Керқұла ат».

«Көшпелілер тіршілігінің негізгі түп қазығы – кең дала, жазық жер. Олардың ежелгі көшіп қонған жерлерінің шығысы Алтай, оңтүстігі Тәңірі (Тянь-Шань), солтүстігі Орал, батысы Қап (Кавказ) тауларымен шектесуі эпос үшін кездейсоқ емес. Одан әрі жау бар деген ұғым қалыптасқандай сыңайы бар. Ал ортадағы ірілі-ұсақты таулардың мәні осы шекара тауларға тенестірілген».

Кеңістіктің өзіндікі және жаудікі болып бөлінуінің ертегінің сюжеттік құрылымдағы ролі зор. Өйткені «бұлар – тек карама-қарсы тұрған түсініктер ғана емес, бірінсіз бірі болмайтын тел ұғымдар. Екеуінің алма-кезек өрелесуінен бүтін оқиға, эпикалық тұтас сюжет құрылады» [10].

– Мен арық, сен семіз, мен арық, сен семіз, – деп шұрқырай жөнеліпті. Бұған таң болған Нанбатыр:

– Бұл не қылғандарың, ұқпадым? Мен жер үстінен келген адаммын, – депті. Сонда көгендеулі жатқан адамдардың біреуі басын кеките көтеріп:

– Осы жер астында жасайтын бойы бір қарыс, сақалы жеті кез бір адам бізді жер бетінен алып қашып әкелген еді. Күніне он шақтымызды сойып жейді. Біз сол себепті есік ашылған кезде бір күн де болса тұрсақ, жер бетіне аман шығатын бір амал бола ма деген үмітпен «мен арықпын» деп зарлаймыз. Олар семіз деген адамды алып кетеді де, сойып жейді, – дегенде, Нанбатыр әлгі адамдарды түгелдей көгеннен ағытып қоя береді де:

– Енді лажын тауып, жер бетіне шығындар! – дейді. Ол тағы да аралап келе жатса, алдынан тағы бір есік кезіге кетіпті. Есікті ашып қалса, ішінде ай мен күндей толықсыған ғажап бір сұлу қыз көріпті. Қыздың қасында бәйтеректі сүйреп қашқан шал қисайып жатыпты. Нанбатырды көрген шал тұра ұмтылыпты. Оның қолы тигенше болмай, Нанбатыр басын қылышпен қағып жіберіпті. Әлгі қыз:

– Ағатай-ай, менің де жер бетіндегі адамды көретін күнім болады екен-ау! Мен Сабаз деген момын шалдың жалғыз қызы едім. Осылардың қолына түскеніме жыл болды. Құтқара көр осылардан! – деп зар жылап орнынан ұшып тұрыпты [6,154].

Жинақтай келгенде, ертегі поэтикасында біз атап өткен бұл заңдылықтар әрбір жанрлық түрдің өз ішінде айтушының ерекшелігіне байланысты түрлі өзгерістерге түсуі мүмкін. Оған әрбір ертегі

мәтіндерінің ерекшелігін салыстыра отырып көз жеткізуге болады. Біз жалпы заңдылықтар жайында сөз еттік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
2. Гринцер П.А. Стилистическое развертывание темы в санскритском эпосе // Памятники книжного эпоса. – Москва, 1978.
3. Серебряный С.Д. Формулы и повторы в «Рамаяне» Тулсидаса // Памятники книжного эпоса. – Москва, 1878.
4. Мальцев Г.Н. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. – Ленинград, 1989.
5. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 232 б.
6. Қазақ ертегілері. 4-том. – Алматы, 1989. – 304 б.
7. Селиванов Ф.М. Гипербола в былинах // Фольклор как искусство слова. – Москва, 1975. вып. 3. С.9.
8. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – Москва, 1989.
9. Юдин Ю. Героические былины. – Москва, 1975.
10. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
11. Ш.Уәлиханов. Тандамалы шығармалар. – Алматы, 1961. – 480 б.
12. Е. Тұрсынов. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы, 1973.

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ ЦЕННОСТЕЙ ТЮРКСКОГО МИРА И МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

С.Ф. МАЖИТОВ*

ТҮЙІНДЕМЕ Мақаланың мақсаты қазіргі заманғы жаһандану жағдайында түркі әлемінің және әлемдік өркениет құндылықтарын ықпалдастыру мәселесін жариялау болып табылады.

Талданып отырған мәселелердің негізін құрайтын Қазақстан Республикасының стратегиялық мүдделері. Олар түркі әлемімен терең және өзара тиімді ынтымақтастық, орталық-азиялық түркі елдерімен тікелей көршілес болғандыққа негізделген. Шығыс-Батыс, Еуропа және Азия қарым-қатынастары жүйесіндегі түркі қауымдастығын түсіну қажеттілігі де үлкен маңызға ие. Осы орайда, әлемдік кеңістіктің өзара іс-қимылы контекстіндегі түркі әлемінің құндылықтарын ықпалдастыру туралы кешенді тұжырымдамасын қалыптастыру қажет.

Автор арнайы мемлекетаралық «Түркі әлемінің және әлемдік өркениет құндылықтарын ықпалдастыру» атты бағдарламасын әзірлеу туралы ұсынысын жариялап отыр. Мақалада бағдарлама жобасы келтіріліп, оның өзектілігі, ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы, негізгі міндеттері мен ұсынымдар белгіленген.

Тірек сөздер: Түркі әлемі, құндылықтыр, әлемдік өркениет, ықпалдасу, әлеуметтік-гуманитарлық ғылым, бағдарлама, тарих, мәдениет, руханият, көпмәдениеттілік.

ABSTRACT The aim of the article is raising the problem of integration values of Turkic world and world civilization in conditions of contemporary globalization.

The importance of the causing problem is dictated by strategic interests of the Republic of Kazakhstan. They are based on deepening and profitable mutual cooperation with Turkic world and the nearest surroundings of Turkic central Asian states.

The necessity of understanding the place of Turkic community in the system of mutual relations East-West, Europe and Asian is of great interest. In this connection it is necessary to formulate complex conception of integration values of Turkic world in the context of interaction in world space.

The author proposes to work out special interstate programme “Integration values of Turkic world and world civilization”. The article narrates the project of the programme where reflected the actuality, scientific and practical importance, and presented main tasks and recommendations.

* С.Ф. Мажитов - доктор исторических наук, профессор, академик Международной академии информатизации и Российской академии естественных наук, Генеральный директор Международного института интеграции социогуманитарных исследований «Интеллект Орда», г. Алматы, Республика Казахстан. E-mail: sattar_fm@mail.ru

104	Реалии духовной культуры во фразеологическом фонде башкирского и русского языков.....	193
	Смағұлова Г.	
107	Түркологиялық зерттеулер: қытай ғалымының ізденістері	198
	Момынова Б.	
112	Коммуникациядағы үнсіздіктің мағыналық кырлары	201
	Журакузиева Н.И.	
115	Мировое дерево в литературе и фольклоре тюркских народов	206
	Бахтиярова Г.Р.	
118	Түркі әлеміндегі казактардың дәстүрлі педагогикалық мәдениетінің қалыптасу тарихы туралы	208
	Әуесбаева П.Т.	
	Ертегі поэтикасы	214
	Мажитов С.Ф.	
121	Проблема интеграции ценностей тюркского мира и мировой цивилизации	220
	Дандай Ысқақұлы	
125	Академик Ахметов - абайтанушы.....	227

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА САЙ МАМАН ДАЯРЛАУ:
МЕМЛЕКЕТ-УНИВЕРСИТЕТ-ҒЫЛЫМ- БІЛІМ ИНТЕГРАЦИЯСЫ**

132	Ж.Т. Дәулетбекова	
	Кәсіби-интеллектуалдық әлеуеті жоғары педагог маман даярлаудың заманауи талаптары.....	232
135	Артықбаева А.Қ, Мырзакерім Г.К	
	Болашақ шетел тілі мұғалімдерінің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері.....	235
140	Жабаева Б.К.	
	Құзырлы мұғалім – заманауи лингвист және фасилитатор.....	237
144	Науанова Г.Н, Ашимова Н.С.	
	Шетел тілін оқытуда оқушының қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру.....	239
148	Нұрланбекова Е.Қ, Ашимова Н.С.	
	Қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын ағылшын тілі сабағында тіл дамытуда пайдалану	242
152	Оразбаева А.С.	
	Ағылшын тілі оқулықтарының психолінгвистикалық ерекшеліктері.....	245
154	Тұрсынбаева Қ.Ж., Баракбаева К.А	
	Шетел тілі – оқушылардың әлеуметтік-мәдени құзіреттіліктерін қалыптастыру факторы ретінде.....	249
157	Тажиева Ш.А.	
	Использование проблемного обучения при подготовке специалистов в педагогическом ВУЗе.....	254
162	Мәтбек Н.К	
	Ноғай әдеби тілін оқыту	258
167	Абасов Р.З.	
	Интерес учащихся к исследовательской работе залог успеха в обучение.....	262
169	Алашабаева У.Н.	
	Білім беруде инновациялық ойшыл маманды кәсіби даярлау бағыттары	267
176	Байзакова И.М.	
	Шетел тілі сабағында жаңа ақпараттық технологияларды тиімді қолдану арқылы студенттердің білімін арттыру	270
180	Бердешова И.Н.	
	Қазақ тілді орта үшін ағылшын тілін оқытудың кейбір ерекшеліктері.....	272
183	Керімбекова Б.	
	Қазақ әдебиеті сабағында қолданылатын тиімді әдеби ойындар.....	276
186	Пазилова Б.А., Исембаева Л.А	
	Қазіргі білім берудегі интеграциялық үдерістердің жағдайы	280